
НАУКОВІ ДИСКУСІЇ

УДК 330.341.424:339.9

М. І. ЗВЕРЯКОВ,
професор, доктор економічних наук,
член-кореспондент НАН України,
ректор Одеського національного економічного університету

ГЛОБАЛІЗАЦІЯ І ДЕІНДУСТРІАЛІЗАЦІЯ: ЗМІСТ, СУПЕРЕЧНОСТІ ТА СПОСОБИ ЇХ РОЗВ'ЯЗАННЯ *

Подано теоретичний аналіз кризи неоліберальної моделі глобалізації, яка призвела до процесів деіндустріалізації у багатьох країнах світу, в тому числі і в Україні. Показано, що через відновлення розвитку високотехнологічних галузей реального сектору економіки відбувається зміна глобальної господарської моделі, яка дає шанс подолати негативні наслідки світової кризи. Проведено аналіз різних моделей капіталізму в умовах неоліберальної глобалізації, в тому числі в країнах, які виникли на постсоціалістичному просторі. Показано, що розв'язання суперечності, яка склалася в українській економіці, між поточними та довгостроковими завданнями є можливим на основі відтворювального підходу.

Ключові слова: глобалізація, деіндустріалізація і реіндустріалізація, різні моделі капіталізму, промислова політика, амортизація, стратегічне цілепокладання, модель сталого економічного зростання.

M. I. ZVERYAKOV,
Professor, Doctor of Econ. Sci.,
Corresponding Member of the NAS of Ukraine,
Rector, Odesa National Economic University

GLOBALIZATION AND DEINDUSTRIALIZATION: CONTENT, CONTRADICTIONS AND WAYS TO SOLVE THEM

A theoretical analysis of the crisis of the neoliberal model of globalization, which led to the processes of deindustrialization in many countries of the world, including Ukraine, was presented. It is shown that through the restoration of the development of high-tech sectors of the real economy, a global economic model is changing, which gives a chance to overcome negative consequences of the global crisis. An analysis of various models of capitalism under conditions of neo-liberal globalization, including those in the countries emerging in the post-socialist space, has been carried out. It is shown that solving the contradiction that has developed in Ukrainian economy between current and long-term tasks is possible on the basis of a reproductive approach.

Keywords: globalization, deindustrialization and reindustrialization, various models of capitalism, industrial policy, depreciation, strategic goal-setting, a model of sustainable economic growth.

© Зверяков Михайло Іванович (Zveryakov Mykhailo Ivanovych), 2017; e-mail: rector@oneu.edu.ua.

* Стаття публікується у рамках наукової дискусії, розпочатої в журналі “Економіка України” № 5-6, 2017.

Посткризовий період розвитку світового господарства з усією визначеністю поставив ґрунтовні запитання, на які шукають відповіді вчені у багатьох країнах світу. Насамперед ці відповіді зможуть окреслити контури майбутнього світового розвитку. По-перше, чи можливо припустити масштабне уповільнення глобалістської тенденції та поступове відродження суверенітетів національних економік, чи вона відновить свою дію у будь-яких нових формах? По-друге, якими є способи руху різних частин світового господарства у зв'язку із зміною парадигми посткризового розвитку? Пошуки відповідей на ці запитання вимагають інтелектуальних зусиль багатьох зарубіжних і вітчизняних учених.

Таким чином, **мета статті** — з'ясувати причини кризи неоліберальної глобалізації, яка призвела не тільки до розвитку тенденцій деіндустріалізації у країнах, що розвиваються (до яких належить і Україна), але й до скорочення індустріального сектору у високорозвинутих країнах, про які пишуть у своїй статті американський учений Дж. Фокс і деякі учасники наукової дискусії.

Суперечності процесу глобалізації

В останні 30 років сучасне світове господарство вступило у новий етап глобалізації. Нові глобалізаційні тенденції прискорили розвиток капіталістичної системи господарства, надали їй нових сучасних рис. Ці нові риси зумовлені результатом дії головної домінанти функціонування і розвитку світового господарства — *ліберальної моделі організації господарської діяльності*. Саму ж кризу можна розглядати як абсолютно закономірний результат розвитку капіталізму в умовах глобалізації.

Протягом декількох десятиріч, відповідно до законів ринку, у багатьох високорозвинутих країнах відбувалося розширення попиту на продукцію капіталістичних підприємств за рахунок зовнішніх ринків, одержання дешевих ресурсів і забезпечення тим самим економічного зростання національної економіки. Це є іманентною рисою самого капіталу. Логіка розвитку останнього зумовила те, що транснаціональна форма капіталу закономірно перетворилася на домінуючу економічну силу в сучасному світовому господарстві, оскільки промислове зростання — головний фактор інтеграції ринку в єдиний світовий ринок.

Розгортання процесу інтернаціоналізації виробництва через поглиблення міжнародного поділу праці привело до того, що світове господарство вступило в новий етап розвитку, який протягом останніх 30–40 років називається "глобалізація". У цей період темпи зростання зовнішньої торгівлі почали випереджати річні прирости світового ВВП, відбулося розширення транскордонних взаємодій між агентами світового господарства, що проявилось у збільшенні потоків руху товарів, капіталу і праці, виникненні та посиленні ролі міжнародних інститутів, які забезпечують безперешкодне проникнення на національні ринки окремих держав. Самі національні держави поступово втратили свою роль центрів прийняття рішень і стали елементами більш масштабного цілого світового господарства. Відбулася поступова втрата національно-державного суверенітету країнами, які потрапили в орбіту глобальних економічних сил і нині являють собою їх міжнародні інститути. Національні економіки почали підпорядковуватися "глобальним регуляторам", які замінювали національні уряди.

Ці глобальні інститути діють на угоду транснаціональним корпораціям (ТНК), для яких будь-які національні обмеження стають перепорою для залучення національних ресурсів до глобального економічного обороту. Прихильники

глобалізації виходять з неоліберальної теоретичної доктрини, згідно з якою національні економіки та їх ресурси залучаються до глобальних ринків і використовуються ефективніше. Саме неоліберальна теоретична доктрина лежить в основі дій *глобальних регуляторів*, які подані у формі міжнародних інститутів (СОТ, МВФ, Світовий банк та ін.) і діють в інтересах ТНК, що прагнуть вивільнитися від будь-яких обмежень національних держав.

У межах світового господарства сформувалася мережа великих ТНК, які контролюють значну частину глобального ринку і перебувають між собою у відносинах жорсткої конкуренції. Остання не обмежується глобальними інститутами, оскільки їх дії якраз і створюють умови для функціонування ринкових сил, а також формують глобальний ліберальний ринковий простір. У підсумку, виникає специфічна ринково-мережева система господарювання, яка не координується з єдиного центру, що створює об'єктивні передумови для збільшення кількості збоїв у глобальній мережі монополій. У глобалізованому ринковому господарстві наростають ризики виникнення світових криз.

Стан невизначеності в умовах наростання ризиків породив позицію деяких дослідників про виникнення “суспільства ризику”, в якому національні держави починають перетворюватися на носіїв космополітичних інтересів*. Якраз підпорядкування *національних інтересів*, які виражають національні держави, *силам глобального ринку* і становить головний зміст процесу глобалізації на сучасному етапі. Кінцева мета глобалізації – підпорядкування національних інтересів глобальним. Саме ця змістова характеристика відображає сенс поняття глобалізації і привносить дещо якісно нове у широку палітру поняття світогосподарських відносин.

Дії сил глобального капіталу у формі ТНК, з одного боку, та опір такої дії національних урядів, які відображають інтереси національних держав, – з іншого і становлять, на наш погляд, *головну суперечність світового економічного розвитку*. Зовнішніми формами прояву цієї суперечності є: Brexit, суперечності всередині ЄС, а також дискусії між США і ЄС з приводу принципів організації трансатлантичного торговельного партнерства (ТТП), об'єднання країн Південно-Східної Азії та США в Азіатсько-тихоокеанське економічне співробітництво (АТЕС) для обмеження наростаючої торговельної могутності Китаю, тощо.

Проте сьогодні можна спостерігати посилення тенденції до дедалі більшого обмеження глобалізації, яка стала проявлятися всередині ЄС, а також у багатьох країнах капіталізму, у тому числі в США [2, с. 19].

Як відомо, неоліберальна модель макроекономічного регулювання прийшла на зміну кейнсіанській, яка, по-перше, до кінця 1970-х років призвела до помітного падіння ефективності факторів виробництва і, по-друге, не змогла подолати негативну тенденцію, яка розпочалася з середини 1960-х років, падіння норми прибутку на вкладений капітал [3, с. 444]. В основі самої неоліберальної доктрини лежить теоретична парадигма, яка відстоює ефективність дії ринкових сил і обме-

* З цього приводу німецький учений У. Бек пише: “Без сумніву, ризики, пов’язані з розвитком промисловості, є так само старими, як і самий цей розвиток. Зубожіння значної частини населення – “ризик бідності” – тримало ХХ століття в напруженні. “Ризики кваліфікації” і “ризики здоров’я” давно вже є темою раціоналізації та пов’язаних з нею соціальних конфліктів. ... Небезпеки високорозвинутих виробничих сил у галузі хімії або атомної енергетики скасовують основи та категорії у рамках, в яких ми досі мислили і діяли, – простір і час, праця і дозвілля, підприємство і національна держава, навіть кордони між воєнними блоками та континентами” [1, с. 4].

жує всі форми державного регулювання. Транснаціональний капітал у формі ТНК породив засоби глобальної комунікації у формі інформаційно-комп'ютерних систем, які охоплюють увесь світовий простір. Це створило нові можливості для ТНК поширювати свої виробництва, товари та фінансові ресурси по всьому світові.

Відмова від державного регулювання фінансової сфери дозволила різко зрости обсягу спекулятивних операцій на світовому ринку і перетворити цю сферу на провідний сектор глобальної економіки, а сам капіталізм — у "фінансовий". У докризовий період в умовах різкого розширення фінансово-кредитної сфери у багатьох провідних країнах світу виникла ілюзія, що за допомогою нових фінансово-кредитних інструментів вони зможуть збільшити сукупний попит і тим самим уникнути падіння дохідності капіталу, постійно відтворюючи нові стимули для розвитку. Крім того, передбачалося, що зростання масштабів глобального ринку і транснаціональний характер господарських відносин допоможуть подолати суперечності, притаманні капіталізму. Проте такого роду припущення виявилися неправильними. У підсумку, перенагроювання фінансового капіталу, яке відбулося, призвело до важкої економічної кризи.

Отже, нинішня посткризова фаза розвитку світової економіки являє собою вступ у складний і тривалий період усунення виниклих диспропорцій у масштабах як глобальної, так і національних економік. Іншими словами, можна сказати, що відбувається завершення одного глобального відтворювального циклу і настає інший на якісно новій технологічній, інституціональній і фінансовій основі, який залучає до своєї орбіти і високорозвинуті країни, і країни, що розвиваються. Шляхом відновлення пріоритету розвитку реального сектору економіки на новій технологічній основі відбувається зміна глобальної господарської моделі, яка дає шанс подолати негативні наслідки світової кризи.

Як правильно зазначають учасники дискусії, зміна господарської моделі свідчить про кризу неоліберальної моделі глобалізації та її головних носіїв [4, с. 66]. Оскільки головним виразником самої глобалізації є ТНК, остільки самі ТНК змінюють нині свою модель відтворення. Про що йдеться? Справа в тому, що самі ТНК як головні носії глобалізації мають внутрішні суперечності та двоїстий характер розвитку. З одного боку, вони формують глобальний ринковий простір і здійснюють вільний рух капіталів, товарів і робочої сили, а з іншого — ТНК можуть одержувати надприбутки в умовах збереження локальних неоднорідних ринків праці і умов економічного функціонування (системи оплати праці, оподаткування, екологічних і соціальних умов виробництва тощо). Якраз динаміка одержання надприбутку є своєрідною економічною межею розвитку глобалізації. У тих випадках, коли одержання високих прибутків на локальних ринках зменшується, ТНК шукають нові, більш надійні умови прикладання капіталу. Саме такі зміни й розгортаються на наших очах. Зупинимося на цьому докладніше.

Деіндустріалізація і реіндустріалізація у США

Завдяки успішному застосуванню нових технологій у нафтогазовій галузі в результаті "сланцевої революції" США не тільки змогли різко збільшити обсяги видобування нафти і газу і стати найбільшим виробником і експортером вуглеводнів у світі, але й досягти дворазового зниження цін на газ на внутрішньому ринку: нині вони є майже в 3 рази нижчими, ніж в Японії, і більш як у 2 рази — ніж в Європі*.

* BP Statistical Review of World Energy. — 2016. — June. — P. 27.

Соціально-економічні зміни, які відбуваються під впливом “сланцевої революції”, оцінюються багатьма експертами як епохальні. Такі оцінки показують, що енергетичний сектор може викликати мультиплікаційний ефект і створити від 2,2 млн. до 3,6 млн. нових робочих місць, а також знизити дефіцит поточного рахунку платіжного балансу на 471 млрд. дол. (у цінах 2005 р.) і гіпотетичне зростання ВВП близько 4% *. Такі обнадійливі прогнози наслідку “сланцевої революції” не є випадковими. Дж. Фокс зазначає, що “наприкінці 1970-х років Сполучені Штати Америки стали відчувати хронічний торговельний дефіцит, що є ринковим сигналом про зниження конкурентоспроможності. Перед 1979 р. почалася стагнація реальної заробітної плати американських робітників, а потім – її зниження” [2, с.19]. З 1970 р. і до початку поточного десятиріччя частка США у світовому промисловому виробництві скоротилася з 26% до 20%, тоді як частка Китаю за цей самий період зростає з 1% до 19% [5, р. 2].

Така сама негативна тенденція спостерігалась і з динамікою виробництва доданої вартості в США з 1970 по 2013 р. Якщо в 1970 р. частка США у світовому виробництві доданої вартості обробної промисловості становила 26,63%, то у 2013 р. вона знизилася до 19,14%. Особливо різко її зниження відбулося перед кризою 2007–2009 рр. і після неї, тоді як у Китаї тільки з 2005 по 2013 р. вона майже подвоїлася: з 9,71% до 18,48%. Водночас за цей самий період частка США у світовому виробництві доданої вартості обробної промисловості знизилася на 3,9% [6, с. 39].

Таким чином, як показує негативна динаміка промислового виробництва доданої вартості, в США відбувалася *деіндустріалізація* економіки, а в Китаї спостерігалось індустріальне зростання. Проте слід згадати, що в США скорочення індустріальної сфери і загальної кількості робочих місць розпочалося ще до Великої депресії у результаті зростання продуктивності праці в промисловості, що саме собою є позитивним фактором, який свідчить про збільшення доданої вартості у ВВП. Інакше кажучи, відбувалася деіндустріалізація, що спиралася на зростання ефективності самої індустрії, яку можна було б назвати “*позитивною деіндустріалізацією*”. Але з 1970-х років у США багато заводів почали закриватися або переноситися до інших країн через пошуки вигідніших сфер прикладання капіталу. Особливо прискореного характеру ця тенденція набула з 1990 по 2009 р., коли частка обробної промисловості у ВВП США знизилася з 17% до 11%. З 2009 по 2012 р. промисловий сектор США переборює цю тенденцію, збільшивши свою частку у ВВП до 11,9% у 2012 р. **.

На думку багатьох аналітиків, тенденція реіндустріалізації, що з’явилася, триватиме. Це пов’язано з відновленням порівняльних переваг економіки США, зумовлених не тільки “сланцевою революцією”, що знижує витрати виробництва, але й зростанням транспортних і трансакційних витрат. Таким чином, стрімке відновлення порівняльних переваг промисловості США за затратами є причиною того, що падіння частки промислового виробництва у ВВП США і виведення його за кордон призупинилися. На думку багатьох дослідників, реальними передумовами економічного зростання в США крім здешевлення енергоресурсів є: інноваційність виробництва; зростання продуктивності праці;

* Там же. – Р. 17.

** Europe’s re-industrialization: The gulf between aspiration and reality // Deutsche bank DB Research. – 2013. – November 26. – Р. 14.

збільшення інвестицій в інфраструктуру; ефективніша система розвитку освіти [7, р. 5]. У зв'язку із зростанням середньої зарплати у Китаї на 15–20% на рік скорочується цінова перевага китайської робочої сили порівняно з дорогими трудовими ресурсами США. Якщо у 2000 р. середня заробітна плата китайського працівника у промисловому секторі становила лише 3% відповідної зарплати у США, то у 2015 р. – приблизно 15%. У підсумку, витрати виробництва товарів деяких американських компаній є лише на 10% вищими від продукції аналогічних китайських компаній *. Тому, на думку авторів дослідження "Boston Consulting Group", виробництво деяких товарів зміщуватиметься з Китаю до країн з нижчими затратами на заробітну плату, таких як В'єтнам, Індонезія і Мексика [8, р. 5]. Проте здатність розвивати виробництво у цих країнах обмежуватиметься нерозвинутою інфраструктурою, нестачею кваліфікованої робочої сили, а також політичними, майновими та іншими ризиками [8, р. 5].

Однією з важливих складових у загальному переліку проблем, які нагромадилися в економіці США і найрельєфніше проявлялися в період останньої кризи, на думку Дж. Стігліца, є перехід від розвитку економіки промисловості до ще більшого виробництва послуг. У випадку продовження негативного тренду такого розвитку США, на думку Дж. Стігліца, з більшою ймовірністю поступово перетворюватимуться на третю економіку світу, не маючи можливості підтримувати наявний рівень життя, не кажучи вже про його зростання [9, р. 25]. Дж. Стігліц вбачає головну умову економічного зростання в США у відновленні промисловості на основі інноваційної складової. Особливу роль у цьому відіграє виробництво інвестиційних товарів. Саме виробництво і заміщення товарів тривалого користування, за вартістю та натуральною формою, становлять матеріальну основу економічного циклу в ринковій економіці. У розвинутих капіталістичних країнах тривалість економічного циклу коливається близько 10 років, навіть у період підвищення інноваційної складової, яка прискорює моральне старіння товарів тривалого використання. Таким чином, саме виробництво цих товарів є основоположним елементом відтворення як у національному, так і в глобальному економічному циклі. Що ж до сфери послуг, яка істотно впливає на національне відтворення, то її частка у світовій торгівлі не перевищує 20% [10, с. 5], тому в експорті та імпорті великих високорозвинутих економік світу найбільша частка належить саме товарам.

Отже, домінуючим елементом відтворення як у світовій економіці, так і в глобальному економічному циклі залишається *виробництво товарів*. З огляду на це, економічна активність у високорозвинутих економіках характеризується використанням виробничих потужностей у випуску товарів і є своєрідним критерієм економічної динаміки. Про це свідчать дані зростання ВВП США в посткризовий період (табл. 1).

Таблиця 1

Зростання ВВП США у 2014–2016 рр. (у незмінних цінах) *
(%, 2009 р. = 100%)

Показники	Роки		
	2014	2015	2016
ВВП.....	110,84	113,72	115,56
Особисте споживання.....	110,37	113,89	117,01

* Там же. – Р. 15.

Закінчення таблиці

у тому числі:			
– товарів.....	117,41	122,17	126,57
– послуг.....	107,00	109,95	112,52
Валові внутрішні приватні інвестиції.....	145,55	152,76	150,39
Державне споживання і валові інвестиції.....	91,71	93,35	94,11

* Складено автором за: BEA News Release. – 2017. – June 29. – P. 11.

Як видно з таблиці 1, саме виробництво і споживання товарів стали драйвером зростання ВВП у США в посткризовий період, тоді як темпи приросту послуг були більш як у 2 рази нижчими порівняно з темпами приросту товарів (табл. 2).

Таблиця 2

**Приріст ВВП США у 2009–2016 рр.
(у незмінних цінах до попереднього року) ***

(%)

Показники	Р о к и							
	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
ВВП.....	-2,8	2,5	1,6	2,2	1,7	2,4	2,6	1,6
Особисте споживання	-1,6	1,9	2,3	1,5	1,5	2,9	3,2	2,7
у тому числі:								
– товарів.....	-3,0	3,4	3,1	2,7	3,1	3,9	4,0	3,6
– послуг.....	-0,9	1,2	1,8	0,8	0,6	2,3	2,8	2,3
Валові внутрішні приватні інвестиції.....	-21,6	12,9	5,2	10,6	6,1	4,5	5,0	-1,6
Державне споживання і валові інвестиції..	3,2	0,1	-3,0	-1,9	-2,9	-0,9	1,8	0,8

* Складено автором за: BEA News Release. – 2017. – June 29. – P. 13.

Слід звернути увагу на те, що під час кризи обсяг приватних нагромаджень скоротився в США на 21,6% у 2009 р. Проте у період піднесення у 2010–2015 рр. вони ще зросли, що забезпечило приріст ВВП у середньому на 2%, незважаючи на зниження у 2009–2010 рр. рівня державних інвестицій і споживання. Таким чином, господарська система США у процесі виходу з кризи спирається на зростання виробництва і споживання товарів і послуг. Поширення виробництва нових видів товарів і послуг приводить під впливом інноваційних процесів у реальному секторі до структурних змін в економіці і змінює відтворювальні пропорції. Усе це свідчить про процес реіндустріалізації, який розпочався в США.

Проблеми індустріального розвитку в країнах – членах ЄС

Сьогодні необхідність відновлення промислової сфери розглядається як головний напрям стратегічного розвитку і в країнах ЄС. Саме індустрія високих технологій повинна підвищити конкурентоспроможність економік європейських країн. Наприклад, наприкінці 2010 р. Європейською комісією було ухвалено Стратегію європейського розвитку до 2020 р., у рамках якої передбачається збільшення частки промислового сектору в країнах ЄС з 16% до 20% *. Така стратегія промислового розвитку для країн ЄС була зумовлена тим, що протягом 2000-х років

* Communication from the Commission / Europe 2020. – P. 9. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/en/ALL/?uri=CELEX%3A52010DC2020>.

відбулося значне скорочення частки промислового сектору у валовій доданій вартості практично у всіх економіках. Винятком стала ФРН, у якій цей показник за 2000–2012 рр. не змінився. Німецька промисловість зберігає високу конкурентоспроможність завдяки її інноваційній складовій, а економіка виявилася дуже стійкою і легко пододала кризу 2007–2009 рр. завдяки високій конкурентоспроможності промисловості. Виходячи з цього досвіду в країнах ЄС прийнято Стратегію економічного розвитку до 2020 р., в основу якої покладено *промислову політику*, яка сприятиме зростанню виробництва високотехнологічного реального сектору.

Як відомо, головною складовою промисловості є машинобудування та його серцевина – верстатобудування. Розвиток цих секторів стимулює зростання інноваційної складової в доданій вартості товарів і послуг, які виробляються, що, врешті-решт, підвищує їх конкурентоспроможність. Нині вкладення приватного бізнесу у НДДКР реального сектору в країнах Західної Європи складають більш як 60% *. Проте такі показники інвестицій визнаються недостатніми. Зростання конкурентоспроможності реальних високотехнологічних галузей промисловості створює прозорішу основу для розвитку експорту і підвищення міжнародної конкурентоспроможності західноєвропейських товарів.

Розвиток високотехнологічних галузей промисловості вимагає наявності відповідного ринку праці. Деіндустріалізація Європи призвела до зростання загального рівня безробіття. Після кризи 2007–2009 рр. воно сягнуло 11%, а в країнах Південної Європи – перевищило 20%, найбільшою мірою зачепивши молодь **.

Перспективи розвитку високотехнологічних галузей економіки, передбачені у 2010 г. Європейською комісією, трактуються технократично, без урахування специфіки історичних обставин, характерних для окремих країн. Для країн ЄС визначено "контрольні цифри", які мають бути досягнуті завдяки зміні потоку фінансових ресурсів. Проте вони не враховують ту важливу системну обставину, що у межах самого ЄС, незважаючи на дії єдиних інституційних норм, функціонують різні моделі капіталізму. Так, на думку деяких авторів, зведення різних типів капіталізму до двох основ – *ліберальної та координуючої моделей ринкової економіки* – є помилковим [11, с. 10].

Існування цих моделей – результат історичних особливостей тривалого розвитку конкретних держав. Так, ліберальна модель капіталізму передбачає наявність у країні сучасних інститутів знеособленого обміну. Координуючий ринковий механізм є неможливим без високого рівня розвитку інститутів громадянського суспільства, системи соціального захисту. Відсутність таких умов у нових країн – членів ЄС, тобто у колишніх постсоціалістичних держав, практично блокувала виникнення у них західних моделей капіталізму (ліберальної та координуючої). При цьому з'явився новий різновид моделі, яка характеризується серйозною специфікою. Якщо розглядати модель капіталізму, що склалась у ряді країн Центральної та Східної Європи (ЦСЕ), які входять до ЄС, то в науковій літературі вона дістала назву *залежний ринковий капіталізм* [11, с. 14].

* Europe's re-industrialization: The gulf between aspiration and reality // Deutsche bank DB Research. – 2013. – November 26. – P. 2.

** Eurostat Compact guides [Електронний ресурс]. – Режим доступу : statistics/eurostat/compact.

У цих країнах, на відміну від країн *ліберального ринкового капіталізму*, де як центральний механізм координації виступають конкурентні ринки та контракти, а також на відміну від країн *координованого ринкового капіталізму*, де цю роль виконують внутрі- та міжфірмові мережі асоціації, у країнах *залежного капіталізму* центральним механізмом координації є ієрархія у межах ТНК [12, р. 682]. Характерною рисою такого типу капіталізму є його повна залежність від рішень ТНК щодо розвитку виробництва і банківської сфери. Така залежність почала складатися на основі припливу ПІІ транснаціональних корпорацій в економіку країн ЦСЄ. Ці країни випередили ЄС за обсягом припливу ПІІ відносно ВВП. У 2000–2008 рр. вони одержували їх у середньому обсягом 6,5% ВВП проти 1% в ЄС у цілому. Нагромаджені ПІІ у 2014 р. перевищили 730 млрд. дол. – майже 10% їх загального обсягу в Євросоюзі. У перерахунку на душу населення це у 2 рази більше, ніж у середньому у світі [13, с. 15]. ПІІ були здійснені ТНК шляхом створення у країнах ЦСЄ своїх філій, робота яких контролюється з центральних офісів, забезпечуючи управління ними в інтересах самих ТНК.

Таким чином, *першим елементом* залежної моделі капіталізму є *зв'язок між корпоративним управлінням ТНК і основними джерелами інвестицій в економіку ЦСЄ*.

Другим елементом залежної моделі капіталізму є *особлива система відносин між працею і капіталом*. На відміну від найманих працівників ТНК, які перебувають у материнських компаніях, що діють за допомогою генеральних угод з питань праці у межах країни, колективи філій ТНК працюють у рамках селективних угод, в яких прописано нижчі затрати на працю [11, с. 15–16]. Так, за даними дослідників, середні затрати роботодавців на одного працівника у розрахунку на 1 годину робочого часу в Німеччині, Франції та Австрії залишаються вищими, ніж в Угорщині, Польщі, Словаччині та Чехії, в 3–5 разів, у країнах Балтії – у 4–6 разів, у Румунії – у 8–9 разів і в Болгарії – у 14–16 разів [13, с. 30].

Третім елементом залежної моделі капіталізму є *зосередження інноваційної діяльності ТНК у своїх штаб-квартирах*. Трансфер інноваційних технологій у залежні ринкові економіки здійснюється у межах філій ТНК. Там відбувається і професійна підготовка найманих працівників. Отже, у цих країнах немає необхідності вести науково-дослідну діяльність у колишніх обсягах і утримувати систему підготовки кадрів. Така прив'язка трудових ресурсів до філій ТНК запобігає перетіканню кваліфікованих кадрів до інших секторів і забезпечує тим самим стале функціонування їх підрозділів.

Четвертим елементом залежної ринкової моделі є *повне підпорядкування національних банківських систем західноєвропейським банкам*. У країнах ЦСЄ 80% банківських активів, а в Словаччині, Чехії та Естонії – майже 100%, належать іноземним банкам із Західної Європи. Єдиною країною, яка скоротила основну частину (близько 70%) активів банківської системи і власності національного і державного капіталу, була Словенія [13, с. 30].

Таким чином, порівняльною перевагою залежної моделі капіталізму є результати взаємодії низьких затрат на оплату праці та високої кваліфікації робочої сили. Саме це робить країни ЦСЄ привабливими для організації на їх території виробництв із збирання та випуску напівстандартизованих товарів. Серед основних галузей країн залежного капіталізму, які працюють на експорт, можна назвати: виробництво транспортного устаткування, електричних приладів, загальне машинобудування. Так, у Словаччині на продукцію машинобудування,

включаючи транспортне устаткування, припадає 37% експорту, Угорщині — 35%, Чехії — 24% [13, с. 26]. Отже, у країнах залежного капіталізму задіяно технології виробництва стандартних продуктів, де вони підконтрольні ТНК. Щодо інноваційних виробничих ланцюгів, то вони залишаються в головних підрозділах корпорацій.

Дослідження розвитку і функціонування залежної моделі капіталізму дозволяють зробити суперечливі висновки. З одного боку, така модель може успішно конкурувати за ПП і розвиватися на цій основі, а з іншого — інтереси ТНК охоплюють лише окремі галузі економіки.

Отже, національні економіки країн ЦСЄ включають у себе два нерівнозначних сегменти — високодохідний, успішний, який підтримується іноземними ТНК, орієнтований на зовнішній ринок, і низькодохідний, орієнтований на задоволення внутрішніх потреб населення. Тому в умовах домінування репатріації капіталу до місць розташування ТНК у галузях залежного капіталізму посилюються ризики зниження високого рівня припливу іноземного капіталу. Так, уже після кризи 2008–2009 рр. чистий приплив капіталу ТНК скоротився в усіх країнах ЦСЄ [13, с. 18]. Транснаціональні корпорації шукають вигідніші сфери застосування капіталу, насамперед у країнах Південно-Східної Азії. Значною проблемою для країн залежного капіталізму, зумовленою збереженням пільгових умов оподаткування для ТНК, є наповнення бюджету. Тут існує нестача бюджетних коштів для розвитку соціальної сфери, науково-дослідної діяльності та інших суспільно значущих галузей економіки. Іншими словами, виникла своєрідна суперечність між участю у виробництві ВВП іноземного капіталу, який значно перевищує його рівень безпеки (30% ВВП), та його вкладом у бюджети країн ЦСЄ. З огляду на це, наприклад, уряд Угорщини у листопаді 2010 р. запровадив особливий податок у тих секторах, де ТНК займають панівне становище: енергетиці, телекомунікаціях, великих торговельних мережах, банківській сфері. Такі дії однієї з нових країн — членів ЄС були негативно сприйняті керівництвом ЄС. Отже, навіть у межах одного економічного утворення, яким є ЄС, двоїстий суперечливий характер розвитку ТНК може формувати специфічні моделі капіталізму.

Особливості індустріалізації в країнах Південно-Східної Азії та Латинської Америки

Різноманітність і різновиди соціально-економічного розвитку окремих регіонів і країн у межах глобального відтворювального циклу є демонстрацією незведеності світового господарства до якогось одного універсального стандарту. Про це свідчать протилежні тенденції соціально-економічного розвитку країн Південно-Східної Азії та Латинської Америки, де процеси індустріалізації склалися по-різному.

Наприклад, у нових індустріальних країнах Південно-Східної Азії протягом останніх 40 років бурхливо розвивалась обробна промисловість, тоді як на Заході вона скорочувалась. Однак у нових індустріальних країнах Азії першої хвилі (Гонконзі, Південній Кореї, Сінгапурі, на Тайвані) з деяким запізненням також позначилася тенденція до скорочення галузей обробної промисловості. Навіть у найбільш індустріалізованій серед першого покоління "тигрів" Південній Кореї частка зайнятих в обробній промисловості досягла максиму-

му в 1989 р. (27,8%), а частка обробної промисловості у ВВП – лише у 2011 р. (30,7%) при 16,74% усіх зайнятих, що свідчить про високу ефективність корейської індустрії [6, с. 35]. Проте загальна тенденція скорочення рівня зайнятості у нових індустріальних країнах першого покоління характеризується одночасним збільшенням частки обробної промисловості у ВВП, що говорить про зростання продуктивності праці в реальному секторі економіки. Виходячи з цього, можна зробити висновок, що, незважаючи на зниження загальної чисельності зайнятих в обробній промисловості, відбувалося підвищення частки нових індустріальних країн у виробництві світової доданої вартості. Так, якщо в 1970-х роках вона становила 0,73%, то в 2013 р. – вже 6,17%, тобто зросла майже у 8,5 рази [6, с. 39].

Деяка інша картина спостерігається в країнах Латинської Америки, де відбувалися процеси деіндустріалізації. Це стало наслідком дії сукупності факторів, які можна віднести до набору інструментів *неоліберальної концепції* макроекономічного регулювання, які рекомендуються країнам, що розвиваються. У 1990-ті роки це були: 1) лібералізація зовнішньої торгівлі, внаслідок чого багато місцевих промислових підприємств не витримали конкуренції та закрилися; 2) завищений банківський процент, який націлений на стримування інфляції, але одночасно блокує інвестиційні ресурси, необхідні для виробництва; 3) встановлення завищеного обмінного курсу як антиінфляційного засобу, але одночасно він стимулює імпорт товарів, особливо китайських, та пригнічує експорт і підриває конкурентоспроможність промислових товарів.

У підсумку, у всіх провідних латиноамериканських країнах протягом останніх 30 років практично нічого не змінилось у виробництві доданої вартості. У таких країнах, як Аргентина, Бразилія, Мексика, частка обробної промисловості у світовій доданій вартості навіть зменшилась у 2013 р. порівняно з 1980 р.: з 0,86% до 0,67% в Аргентині, з 2,67% до 1,64% у Бразилії, з 2,06% до 1,72% у Мексиці. У Чилі вона практично не змінилась: у 1980 р. – 0,2%, а в 2013 р. – 0,22% [6, с. 39]. Можна погодитися з думкою тих дослідників, які вважають, що деіндустріалізація в латиноамериканських країнах стала наслідком *неоліберальних реформ*, які призвели до скорочення обробних галузей і сприяли зростанню аграрно-сировинних виробництв. Усвідомлення негативного процесу деіндустріалізації політичними колами деяких країн Латинської Америки, наприклад Бразилії, спричинило пошук альтернативних даному процесові деіндустріалізації програм.

Посилення ролі держави і проведення активної промислової політики у поєднанні із заниженим курсом національної валюти були покладені в основу державної політики Бразилії та втілювалися в її господарське життя протягом останніх 15 років. Боротьба з деіндустріалізацією шляхом збільшення частки інвестицій у ВВП, фінансування дорогих інфраструктурних проектів передбачалися програмами розвитку, прийнятими ще при президентах Луле (“Програма прискорення зростання”) і Д. Руссефф (“План Велика Бразилія”). Проте реалізація цих програм не дала бажаних результатів. Причина “пробуксовування реформ” вбачається в консерватизмі соціальних верств суспільства, які не готові поступитися своїми доходами і рівнем споживання заради підвищення норми нагромадження ВВП. Велика частина багатих вважає, що боротьба з бідністю і покращення якості ма-

сової освіти мають здійснюватися за рахунок держави. Що ж стосується широких верств бідного населення, які охоплюють до половини жителів Бразилії, то за рівнем своєї кваліфікації, а також психологічно вони не готові до сучасних високотехнологічних видів діяльності [6, с. 35].

Таким чином, як показує досвід боротьби з деіндустріалізацією країн Латинської Америки, навіть проведення *активної промислової політики* як засобу зміни негативних процесів у промисловому секторі не означає досягнення безперечного успіху. Спроби боротьби з деіндустріалізацією можуть наštовхнутися на серйозні бар'єри, зумовлені як старим індустріальним спадком вітчизняної економіки, так і консервативною соціальною структурою суспільства, яка виключена з процесу інноваційного розвитку промислового сектору економіки. Така соціальна структура підтримує консервативну макроекономічну політику, спрямовану на збереження фінансової стабільності через неоліберальні інструменти і вигідну, насамперед, експортерам сировини та великому агробізнесу.

Усі ці фактори гальмування реалізації активної промислової політики мають місце і в Україні. Тому заклики, які лунають від політиків і вчених, зупинити деіндустріалізацію в Україні шляхом проведення активної промислової політики матимуть сенс, по-перше, якщо вони спиратимуться на зростання ефективності самої індустрії як результат послідовних дій креативної верстви підприємців у реальному секторі економіки, а по-друге, якщо промислова політика поєднуватиметься з адекватною політикою держави у сферах виробництва, науки та освіти.

Отже, виходячи з досвіду вирішення проблеми деіндустріалізації в країнах Південно-Східної Азії та Латинської Америки, можна стверджувати, що цей процес охоплює цілий комплекс проблем як макроекономічної політики, так і політики у соціальній сфері, розв'язання яких вимагає нових підходів і дій.

Список використаної літератури

1. Бек У. Общество риска. На пути к другому модерну. — М. : Прогресс, 2000 — 384 с.
2. Фокс Дж. Торговельна політика США — час почати спочатку // Економіка України. — 2017. — № 5-6. — С. 16–30.
3. Бренер Р. Экономика глобальной турбулентности: развитие капиталистические экономики в период от долгого бума до долгого спада 1945–2005. — М. : ВШЭ, 2014. — 552 с.
4. Сіденко В.Р. Нова торговельна політика США: глобальний антракт // Економіка України. — 2017. — № 5-6. — С. 58–66.
5. Potential Beneficiaries of a US Manufacturing Renaissance [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://www.bnymellonam.jp/wordpress/wp-content/uploads/2012_016_e_USMR.pdf.
6. Красильщиков В. Деиндустриализация, реиндустриализация и развитие // Мировая экономика и международные отношения. — 2016. — № 8. — С. 34–43.
7. Game changers: Five opportunities for US growth and renewal. — McKinsey Global Institute, 2013. — 30 p.
8. Sirkin H.L., Zinser M., Hohner D. Made in America, Again. Why Manufacturing Will Return to the USA / The Boston Consulting Group. — 2011. — August [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <https://www.bcg.com/documents/file84471.pdf>.

9. Stiglitz J. *The Price of Inequality: How Today's Divided Society Endangers Our Future*. – NY : W.W. Norton & Company, 2012. – 506 p.

10. Пороховский А. Структурные изменения американской экономики после кризиса 2007–2009 годов // США – Канада : Экономика, Политика, Культура. – 2015. – № 3. – С. 3–18.

11. Глинкина С.П. К вопросу о разнообразии моделей капитализма, или Что мы построили в результате трансформации : науч. доклад. – М. : ИЭ РАН, 2016. – 25 с.

12. Nolke A., Vliegthart A. *Enlarging the Varieties Capitalism. The Emergence of Dependent Market Economies in East Central Europe // World Politics*. – 2009. – Vol. 6 (4). – P. 670–702.

13. Глинкина С.П., Куликова Н.В., Синицына И.С. Страны Центрально-Восточной Европы: евроинтеграция и экономический рост : науч. доклад. – М. : ИЭ РАН, 2014. – 84 с.

References

1. Beck U. *Obshchestvo riska. Na Puti k Drugomu Modernu* [Risk Society: Towards a New Modernity]. Moscow, Progress, 2000 [in Russian].

2. Faux J. *Torhovel'na polityka SShA – chas pochaty spochatku* [U.S. trade policy – time to start over]. *Ekonomika Ukrainy – Economy of Ukraine*, 2017, No. 5-6, pp. 16–30 [in Ukrainian].

3. Brenner R. *Ekonomika Global'noi Turbulentnosti: Razvitye Kapitalisticheskie Ekonomiki v Period ot Dolgogo Buma do Dolgogo Spada 1945–2005* [The Economics of Global Turbulence. The Advanced Capitalist Economies from Long Boom to Long Downturn, 1945–2005]. Moscow, PH of High School of Economics, 2014 [in Russian].

4. Sidenko V.R. *Nova torhovel'na polityka SShA: global'nyi antrakt* [New US trade policy: global intermission]. *Ekonomika Ukrainy – Economy of Ukraine*, 2017, No. 5-6, pp. 58–66 [in Ukrainian].

5. Potential Beneficiaries of a US Manufacturing Renaissance, available at: http://www.bnymellonam.jp/wordpress/wp-content/uploads/2012_016_e_USMR.pdf.

6. Krasil'shchikov V. *Deindustrializatsiya, reindustrializatsiya i razvitiye* [Deindustrialisation, reindustrialisation and development]. *Mirovaya ekonomika i mezhdunarodnye otnosheniya – World Economy and International Relations*, 2016, No. 8, pp. 34–43 [in Russian].

7. *Game Changers: Five Opportunities for US Growth and Renewal*. McKinsey Global Institute, 2013.

8. Sirkin H.L., Zinser M., Hohner D. *Made in America, Again. Why Manufacturing Will Return to the USA*. The Boston Consulting Group, August 2011, available at: <https://www.bcg.com/documents/file84471.pdf>.

9. Stiglitz J. *The Price of Inequality: How Today's Divided Society Endangers Our Future*. NY, W.W. Norton & Company, 2012.

10. Porokhovskii A. *Strukturnye izmeneniya amerikanskoi ekonomiki posle krizisa 2007–2009 godov* [Structural changes in the US economy after the 2007–2009 crisis]. *SShA – Kanada : Ekonomika, Politika, Kul'tura – USA – Canada: Economy, Politics, Culture*, 2015, No. 3, pp. 3–18 [in Russian].

11. Glinkina S.P. *K Voprosu o Raznoobrazii Modelei Kapitalizma, ili Chto My Postroili v Rezul'tate Transformatsii: nauch. doklad* [To the Question of the Variety of Models of Capitalism, or What We Built as a Result of the Transformation: scientific report]. Moscow, IE of the RAS, 2016 [in Russian].

12. Nölke A., Vliegenthart A. Enlarging the varieties of capitalism. The emergence of dependent market economies in East Central Europe. *World Politics*, 2009. Vol. 6 (4). pp. 670–702.

13. Glinkina S.P., Kulikova N.V., Sinitsyna I.S. *Strany Tsentral'no-Vostochnoi Evropy: Evrointegratsiya i Ekonomicheskii Rost: nauch. doklad* [Countries of Central and Eastern Europe: European Integration and Economic Growth: scientific report]. Moscow, IE of the RAS, 2014 [in Russian].

*Закінчення статті – у наступному номері журналу.
Стаття надійшла до редакції 4 вересня 2017 р.*
